

«PRENDRE LES AIGÜES EN ÈPOCA MEDIEVAL. LES VISITES REIALS A CALDES D'ESTRAC»

Joaquim Graupera Graupera

Els orígens de l'hospital de Caldes d'Estrac

Al Maresme a Caldes d'Estrac, existia des del s. XIII, una casa de repòs i hospital regentada en el seu inici per monjos hospitalers de l'orde de Sant Joan de Déu.¹ L'edifici construït a partir del 1230, pertanyia al terme del Castell de Mataró, i depenia directament a nivell eclesiàstic de la Seu de Barcelona. Les primeres notícies de l'església de Santa Maria de Caldes, arrenquen en l'any 1219, quan es trobada, segons la llegenda per uns bous que pasturaven, una imatge d'una Verge sota el Puig de Caldes. Aquest fet i l'existència en l'indret de fonts termals curatives ja conegudes des d'època romana, porten Pere Grony i altres nobles a fundar-hi un monestir hospitaler. Acte seguit apareixen documentalment tot una sèrie de donacions per dotar al monestir de propietats.

Edifici de les termes (Caldes d'Estrac).

Fotografia del complex dels banys públics. L'edifici de l'Ajuntament era on estaven situats els banys en època medieval. [Fot. J. Graupera]

Així, el 15 d'agost del 1219, Pere de *Montenegrino* (Montnegre) dóna a Santa Maria i a l'hospital que es construeix a Caldes tot el que hi té. També, el 5 de març del mateix any, Guillem d'Umbert i Ses Agudes (senyor del castell de Montpalau) dóna a l'hospital les seves possessions de la zona. Saura, esposa de Bernat de Carianyo fa donació a l'hospital de tot el que tenen en lliure alou i a perpetuïtat el 15 de març del 1219. El 9 de juliol de 1219, Guillelma de *Castroveteri* (Castellvell) i el seu fill Guillem de *Montecatero* (Montcada) donen les seves possessions al podi de Caldes. Durant els anys següents les

¹Graupera, 1995

donacions continuen, Guillem d'Horta (18/VIII/1219), Guillem de *Palaciolo* (Palafolls) (29/VIII/1219), Raimon de *Plicamanibus* (Plegamans) (2/III/1220) Ponç de Montpalau (12/III/1221) i Guillem Subirà (14/I/1224).²

A part d'aquestes donacions, sembla ser, que les possessions de la capella-hospital, també es van incrementar per compres, així Pere Grony compra a Raimon Guitard, dona i fill, unes terres de Llavaneres per 6 diners de plata.³ El 4 de setembre del 1230 el bisbe de Barcelona, Berenguer de Palou, i el seu capítol, atenen l'oferiment que des de feia temps havia fet el noble i militar Pere Grony, ciutadà de Barcelona, per a la construcció d'un hospital i autoritzen a començar la construcció i a "*fer de nou*" l'església dedicada a la Mare de Déu, a Sant Miquel Arcàngel i a Sant Pere i dotar-la dels béns propis per a la "*receptió de pobres*".⁴ Sembla ser que Pere Grony, havia comprat inicialment alguns terrenys prop de l'església de Caldes, en el terme del Castell de Mataró, sota la jurisdicció eclesiàstica de les parròquies de Sant Andreu de Llavaneres i Sant Vicenç de Caldes (avui de Montalt). El capítol, com hem dit, va autoritzar la construcció de la nova capella de Caldes amb un hospital i la va fer dependre directament de la Seu de Barcelona, escapant-se de la jurisdicció eclesiàstica de les parròquies anteriorment esmentades. A nivell jurisdiccional, es convertiria en una quadra de la demarcació del Castell de Mataró.⁵ S'especifica també que aquesta capella-hospital havia d'estar regentada pel propi Pere Grony de per vida, en qualitat de prior de la comunitat. Els càrrecs de rector de la parròquia i l'elecció d'altres clergues serien proposats per Pere Grony i aprovats pel bisbe directament. Un cop mort aquest, l'elecció es faria igual a càrrec del rector, amb el consens dels frares del lloc, abans de la presentació el candidat al bisbe. Els pactes amb la catedral, també contemplaven el permís per a l'enterrament en el cementiri de Caldes dels parroquians que vivien en els alous de l'església-hospital, malgrat habitessin en territori de les parròquies de Llavaneres o Montalt.⁶ El 21 de juny del 1240, apareix en la documentació com a rector de Santa Maria de Caldes un nou rector, Francesc de Vilaplana, cavaller i militar, fet que fa suposar que Pere Grony ja havia mort.⁷

²SALARICH, 1882, p. 37-40. A part de citar els documents sense dir-ne la procedència, reproduïx íntegrament en l'apèndix B (p. 155-158) el document del 9-VII-1219.

³SALARICH, 1882, p.40-41. També cita una compra de terres a Berenguer Vicens, mare i germana sense explicitar l'indret on es localitzen ni la quantitat de diners. Salarich explica que el document d'aquest últim es troba en mans del notari d'Arenys Feliu Baralt i Sellès).

⁴ACB.- *Speculum Officialatus*, fol.225. PUIG PUIG, 1929, apèndix documental.

⁵PONS, 1984, vol.III, doc.1, p.120-121.

⁶ACB.- *Dotaliarum*, vol.VII, fol.174.

⁷SALARICH, 1882, p.42.

Prendre les aigües en època medieval. El termalisme medieval a Caldes d'Estrac

A l'època medieval, com a l'època romana, es varen continuar utilitzant els espais termals per a un ús terapèutic. L'origen d'aquesta funcionalitat de l'aigua es deu a Hipòcrates. En el seu *Tractat sobre aires, aigües i llocs*, fa referència a les aigües minerals, establint-ne el seu ús per a sanar pulmonies, dolors de costat, febres i convulsions i indicant-ne les seves contraindicacions. Després es troben clars testimonis de l'ús dels banys calents en els antics escriptors grecs com Sòcrates, Plató i Aristòtil. L'escola hipocràtica sostenia que la malaltia era el resultat d'un desequilibri al cos dels quatre humors, uns fluids que en bona salut es trobaven naturalment en una proporció igual. Quan els quatre humors (la sang, la bilis negra, la bilis groga i la flegma) es desequilibraven ("discràsia" o mala mescla), l'individu emmalaltia i romanía malalt fins que es recuperava l'equilibri. La teràpia hipocràtica es concentrava a restaurar aquest equilibri. En general, la medicina hipocràtica era molt gentil amb el pacient; el tractament era suau i destacava la importància de mantenir el client net i estèril. Per exemple, només es feia servir aigua neta o vi per a les ferides, tot i que un tractament sec era preferible. A vegades, es feien servir liniments balsàmics. Després d'Hipòcrates, el següent metge de rellevància fou Galè, un grec que visqué entre els anys 129 i 200. Galè va perpetuar la medicina hipocràtica, expandint-la en totes les direccions. A l'edat mitjana, els àrabs adoptaren els mètodes hipocràtics a nivell mèdic.

A l'igual que en els banys àrabs, hi ha edificis termals solament documentats que no han arribat a nosaltres, com els banys d'Arles del Tec a Amélie-les-Bains (Vallespir). A la Cerdanya en tenim de documentats a Font-Romeu, Llo, Dorres (les Escaldes) i a Sant Thomas-les Bains, prop de Montlluís, i, també en el Pirineu, a les Escaldes d'Engordany, a Andorra. Els més coneguts, però, pertanyen a poblacions amb un origen romà que ja aprofitaven l'ús terapèutic de l'aigua calenta que brollava del subsòl. En tots els casos, van reutilitzar estructures romanes antigues després d'una època d'abandonament. L'auge d'aquests espais termals coincideix en tots ells a la baixa edat mitjana i en aquests vells espais enrunats s'hi van bastir edificis hospitalaris. A Catalunya els tenim documentats a *Aqua Voconiae* (Caldes de Malavella), *Aqua Calidae* (Caldes de Montbui) i *Caldes d'Staracho* (Caldes d'Estrac).

Els banys de Caldes d'Estrac utilitzen les aigües granítiques, ferruginoses i clorades sòdiques que brollen del subsòl amb una temperatura aproximada de 38,8 °C a 41,0 °C i amb importants qualitats curatives. Provenen del massís granític del Maresme i arriben al centre de la vila gràcies a una galeria subterrània de 22,9 metres de llargada. Són apropiades en els casos de tensions i contractures musculars i amb propietats sedants o antiinflamatòries. També estan especialment indicades per a les afeccions cutànies, respiratòries, circulatòries i pels reumatismes crònics.

El 1343 ja consta l'existència d'una casa de banys, independent de l'hospital, propietat de la ciutat de Barcelona i el 1396 el Consell de Cent barceloní va donar permís per a construir-hi un nou edifici, fet que coneixem pel registre de dos pagaments, l'un de 100 lliures i l'altre de 300 sous respectivament.⁸ Posteriorment, a l'any 1394, en un decret reial⁹ es documenta un greu estat de deteriorament de l'edifici de l'hospital, els banys i la font d'aigua calenta. La font era utilitzada per activitats allunyades de la funció guaridora i s'acusa que els veïns del poble de que “*ameren publicament canem, oli, buyden e laven ventres e budeyls de porchs, de moltons, cabrits, anyells e d'altres animals, remullen e laven bugades e altres draps e coses sutzes dins la dita font o aljup o ix la dita aigua*”. Malgrat tot l'aigua seguia sent utilitzada pel banys de malalts, els quals “*...ignorants les dites sutzures se banyen en la dita aygua corrupta e ensutzeida, axi com deurien cobrar garió e sanitat de llurs malalties aquells les multipliquen*”. Per això, el rei Joan II va publicar unes fortes multes i penes de presó per els que no respectessin la utilitat guaridora de les aigües termals.

El 23 de febrer de 1396, el rector Francesc Faber va vendre la quadra de Caldes a la ciutat de Barcelona. La venda incloïa a banda de la jurisdicció, els drets dels banys d'aigua calenta. Sabem, a partir d'aquesta venda, que la casa dels banys estava situada prop de l'església de caldes “*...alienare balnea iuxta dictam vestram ecclesiam constituta vocata banys de caules desterach antiquitus hedeficata...*”.¹⁰ A partir d'aquest moment, Caldes d'Estrac es constituïa en Carrer de Barcelona a l'igual que Tàrraga, Vilagrassa, Terrassa, Sabadell i Montcada. Aquests llocs serien governats per un sol procurador representant el Consell de Cent fins el 8 d'agost de 1454 que es va crear el càrrec de *saigh i corredor del lloc de Caldes*.¹¹

⁸AHCB: *Llibre de deliberacions del consell*. CARRERAS, 1893 b p.107-108; BATLLE, 1985, p. 67.

⁹ACA: Registre de Cancelleria Reial, 1927, fol.180 v. BATLLE, 1985, p.169-171.

¹⁰AHCB: *Tertius liber vermilius*, fol.276. Document transcrit a CARRERAS, 1893, p. 96-98.

¹¹CARRERAS, 1893, p. 99.

Les termes consistien en un edifici de planta baixa amb una sèrie de piscines separades per un passadís, el qual es trobava situat en el lloc on actualment hi ha l'edifici de l'ajuntament. Tenim constància de l'engrandiment d'aquest primitiu edifici en diferents moments. L'any 1766, el rector Francesc Sanz va construir 8 banys més dels que existien, quatre a cada costat del corredor. De la mateixa manera, l'any 1794 per causa d'haver baixat el nivell de les aigües van instal·lar una bomba. Cinc anys més tard, es van construir 4 banyeres més baixes. L'edifici actual dels banys, al costat de l'antic, va ser construït de nou l'any 1819.

Les estades reials a Caldes d'Estrac per beneficiar-se de les seves qualitats curatives

Tenim notícia de l'interès pels banys de diversos comtes-reis de la Corona d'Aragó. El primer en fer-hi estada va ser el rei Jaume II. Entre l'octubre de 1318 i el març de 1319, aquest monarca va contraure la malaltia del paludisme.¹² La malaltia li sobrevingué a Figueres mentre es traslladava a Perpinyà, fet que el va portar a donar mitja volta i tornar a Barcelona. Segons s'expressa en una carta al seu cosí Sanç de Mallorca es queixava de febres altes que el tenien retingut al llit amb tal gravetat que li van fer témer per la seva vida.¹³ Tot indica que la malaltia no va ser l'única causa de l'agreujament de l'estat de salut del rei. També va influir l'estat de depressió que estava patint, causat per diverses raons. Per una banda, la desavinença conjugal amb la seva dona Maria de Xipre o Maria de Lusignan (1279 - 1319),¹⁴ fet agreujat per un escàndol palatí causat per motius del servei i que portaren a reformar tota la cort palatina de la reina amb depuració dels càrrecs principals. Per altra banda, l'actitud de l'infant Jaume, príncep hereu de la corona, que refusava el matrimoni de

¹²En l'antiguitat rebia el nom de febre romana i hi ha qui la considera una de les raons del declivi de l'Imperi romà. S'anomena malària (de l'italià *malària* o aire dolent) o també paludisme (del llatí *palus*, llacuna) degut a que es transmet per una picada de mosquit. Els símptomes més clàssics són febre, calfreds, vòmits, sudoració profusa, dolors musculars i mal de cap. Són atacs cíclics que duren de 6 a 12 hores i es poden produir cada 48 o cada 72 . Durant un examen físic, es detecten alteracions al fetge (hepatomegàlia) i a la melsa (esplenomegàlia). Una de les seqüeles més greus del paludisme és l'anèmia. La infecció per *Plasmodium falciparum* és la més greu i més freqüent (terçana maligna), i pot produir icterícia, trastorns de la coagulació, xoc, insuficiència renal, diarrea, encefalopatia aguda i coma.

¹³MARTÍNEZ, 1991, p.137.

¹⁴Maria de Lusignan (1279 – 1322) va ser la segona esposa de Jaume II i era coneguda també com a Maria de Xipre. Era filla del rei de Xipre Hug III i d'Isabel d'Íbelin. Es va casar per poders amb Jaume II l'any 1315 a Nicòsia (Xipre) i pel desembre del mateix any amb cerimònia solemne a Girona.

convinença amb Leonor, filla del rei Ferran IV de Castella. El 18 d'octubre de 1319 es va celebrar a Gandesa l'estrany casament de l'Infant, conegut com "la farsa de Gandesa" ja que el casament es va celebrar i tot seguit l'Infant Reial va abandonar Gandesa i va demanar poc temps després l'anul·lació del matrimoni, i la renúncia dels seus drets successoris, ingressant a l'orde de Sant Joan de Jerusalem (22 de desembre de 1319) i a l'any següent (19 de maig de 1320) a la de Montesa residint com a monjo en el monestir de Santes Creus. Aquestes desavinences van distanciar-lo del seu pare provocant que ni tan sols el visités durant la malaltia.¹⁵ En tercer lloc, també va influir negativament en l'estat anímic del monarca, el deteriorament de les relacions diplomàtiques amb el regne de Granada arran de la mort de Pere de Castella, marit de la seva filla la infanta Maria.

Tal com hem dit, la malaltia li comportà la idea de la fi propera de la seva vida, i això el va portar al mes de novembre de 1318 a subscriure les últimes disposicions, on especificava la forma de satisfer els deutes contrets preveient la venda de joies i béns mobles per manca de diners.¹⁶ Malgrat la gravetat de la malaltia, el rei Jaume II no va morir i en arribar la primavera va observar una substancial millora, tot i que en una carta al seu segon fill i successor Alfons, datada a Tarragona el 2 de març del 1320, admetia que encara no estava curat del tot.¹⁷ Jaume viuria i regnaria encara uns 10 anys més. La reina també va sofrir d'un delicat estat de salut, ja que consta que, el 17 de setembre de 1318, ella també patia fortes febres. El febrer de 1319 la reina estava encara convalescent a Tortosa¹⁸ i els metges li van aconsellar de prendre els banys a Caldes d'Estrac. Segons una carta datada a Barcelona el 29 de març del 1319, el rei la va autoritzar a traslladar-se a Caldes d'Estrac seguint el consell dels doctors.¹⁹ També coneixem que Jaume II ja havia estat anteriorment a Caldes d'Estrac, gràcies a una carta signada per ell des d'aquest lloc el 22 d'agost de 1312 i

¹⁵MARTÍNEZ, 1991, p.137-139.

¹⁶ACA: Registre de Cancelleria Reial, 280, fol.58. Les disposicions testamentàries es troben àmpliament documentades i analitzades a MARTÍNEZ, 1948, p. 256 i també a MARTÍNEZ, 1991, p.138.

¹⁷ACA: Registre de Cancelleria Reial, 246, doc. 4. MARTÍNEZ, 1948, doc. 317, p.236.

¹⁸MARTÍNEZ, 1948, p. 255.

¹⁹"*Ilustri domine Marie, Dei Gratia Aragonum Regine, Karissime coniugi nostre. Tacobus, per eadem etc. Salutem et intime dileccionis afecctum.Recepta littera vestra per quam nobissignificatis pro salute persone vostre intendere veure ad balnea Calidarum, vobis respondens quod placed nobis quod ex quo invenistis de consilio fisicorum dicta balnea que vobis utilia, ad balnea ipsa accedatis et quecumque alia faciatis saluti vostre utilia. Data barchinone, IV Kalendas aprilis. Anno Domini M.CCC, nonodecimo*". ACA: Registre de Cancelleria Reial, 245, fol. 108. Publicada a MARTÍNEZ, 1948, vol. II, doc 277, p. 197.

dirigida al tresorer reial Pere March donant ordres de separar el personal que va venir de Castella amb la infanta Leonor dels restants servidors de la casa d'ella.²⁰

En agraïment als serveis prestats per l'hospital de Caldes d'Estrac, el 18 d'agost de 1319, es va fer donació d'una capa de cor a aquest temple-hospital segons consta en la relació d'entrades i sortides d'objectes artístics de la cambra reial: “...ecclesie sancte Marie Balneorum Calidarum d'Estarach, prope mare, unam capam de coro de purpra, cum signis aquilarum et avium, forratam de panno croceo”.²¹ Segurament, la durada de la malaltia i la incomoditat de perllongar l'estada a Caldes van portar que es prenguessin mesures per condicionar algunes estances del Palau Reial de Barcelona per tal que la reina en pogués passar els símptomes amb més lleugeresa. Aquestes reformes que van consistir en la construcció d'uns banys en el palau es va encarregar al mestre de cases Pere Muntanyol. Les obres devien presentar certes dificultats ja que hi ha partides pressupostàries posteriors que indiquen que l'espai va patir forces reformes més endavant. A indicacions dels metges, l'aigua utilitzada pels banys era portada de Caldes d'Estrac. Pere Muntanyol també va tapar les goteres “en lo terrat sobre la cambra de la senyora, ja que's plovia” i va intervenir en algunes reformes a la cuina i en un safareig.²² Sembla que la cura no tingué un efecte guaridor suficient ja que sabem que la malaltia es va agreujar fins la mort de la reina el setembre de 1322.²³

L'estada dels reis a Caldes es realitzava en una casa pròpia anomenada la “Casa del Rei”. Ens testa la seva existència un decret a favor de Caldes d'Estrac signat l'11 de juliol de 1394 en temps del regnat de Joan II. Aquest document descriu que els monarques de la corona catalanoaragonesa tenien una residència pròpia a Caldes per tal de residir-hi en les seves estades al balneari. Joan II ens ho descriu d'aquesta manera “...per lo qual rao nostres predecessors de gloriosa memoria havents gran afeccio al be que a la cosa publica pervenia per virtut de la dita aygua-faherent construir vora de la dita font o aljup on ix la dita aygua, una casa apellada vuy Cambra del Rey on ells e lurs successors en cas de necessitat e en altra manera poguessen estar o habitar, la qual vuy per

²⁰ACA: Registre de Cancelleria Reial, 251, fol.60. Publicada a MARTÍNEZ, 1948, i traduïda a BATLLE, 1985, p.171-172.

²¹MARTÍNEZ – VILAR, 1953-1954.

²²ACA: Llibres de Tresoreria de la Reina Maria de Lusignan (1319-22) folis XVI- XC. MARTÍNEZ, 1948, p. 263.

²³MC VAUGHT, 1993, p. 146.

concessio nostra te e posseix lo feel scriva nostre Berenguer Carrera...".²⁴ No hi ha certesa d'on estava situada la Casa del Rei de Caldes, però una tradició popular la situa en la casa núm.5 del carrer Baixada de l'església. En aquesta casa, solament es pot observar en l'actualitat, una sèrie de portals i finestres gòtics en la façana.

Un altre rei que va fer estada a Caldes d'Estrac va ser Alfons III el Benigne (1299 -1336) que va visitar els banys un any abans de la seva mort el 1335 realitzant diverses estades; al febrer, a l'abril i finalment la darrera al mes de juny. La raó inicial va ser la prescripció mèdica per haver contret una dolença al peu per la llarga duració d'un viatge des de València a Barcelona. Sembla que va sortir de València a principis de juny per dirigir-se a Barcelona, a on hi va arribar aproximadament en una data propera al 10 de juny. El dia 19 d'aquest mes ja sojornava a Caldes d'Estrac, perquè emet un document en aquesta població. El dia 21 de juny apareixen noves disposicions emeses des de Barcelona però el 26 de juny tornen a ser redactades i signades des de Caldes (*Calidarum Destarach*). A partir del 27 de juny i fins al 6 de juliol són datats des de Badalona i els restants fins a la seva mort el 24 de gener del 1336 des de Barcelona.²⁵

Casa del Rei (Caldes d'Estrac)

Façana de l'anomenada Casa del Rei, actualment carrer de l'església número 5. Encara conserva un portal i un finestral gòtics.

Casa del Rei (Caldes d'Estrac)

Detall d'ela finestra gòtica de la Casa del Rei. [Fot. J. Graupera]

²⁴ACA: Registre de Cancelleria Reial, 1927, fol. 180 v. Publicada i traduïda a BATLLE, 1985, p.169-171.

²⁵ACA. Reg.536, fol.33-34 a MC VAUGHT, 1993, p. 1; MIRET, 1909, p.123. Agraïixo la notícia d'aquest fet a A. Viñalonga.

Bibliografia

BATLLE, Albert (1985). *Caldes de Estrach o Caldetes. Un vell plet*. Caldes d'Estrac: Ajunt. de Caldes; Caixa Estalvis Laietana.

CARRERAS CANDI, Francesc (1893). *Caldetes o l'antigua quadra d'Estrach (Notas històricas)*. Barcelona: L'Avenç.

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (1995). “Un capitell romànic d'influència rossellonesa a Caldes d'Estrac (Maresme)” a *Lambard. Estudis d'art medieval. Volum. VII (1993-94)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. P. 81-88.

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (2000). “Caldes d'Estrac a l'època medieval” a *Felibrejada. Butlletí del Grup d'Història del Casal-Mataró*, núm. 50 (febrer, 2000), pàg.12-16

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (2008) [Consulta en línia]. “Un capitell romànic a Caldes d'Estrac” a *Maresme Medieval. Bloc d'en Quim Graupera*, (dissabte, 19 d'abril de 2008). <http://quimgraupera.blogspot.com.es/2008/04/un-capitell-romnic-caldes-destrac.html>. [Consulta el 04 d'octubre de 2014]

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (2008) [Consulta en línia]. “Apel·les Mestres un dibuixant del patrimoni medieval de Caldes d'Estrac” a *Maresme Medieval. Bloc d'en Quim Graupera*, (dissabte, 8 novembre de 2008). <http://quimgraupera.blogspot.com.es/2008/11/apelles-mestres-un-dibuixant-del.html>. [Consulta el 04 d'octubre de 2014]

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (2009) [Consulta en línia]. “Joaquim Salarich (1816-1884), historiador de la Caldes d'Estrac medieval” a *Maresme Medieval. Bloc d'en Quim Graupera*, (divendres, 2 octubre de 2009). <http://quimgraupera.blospot.com.es/2009/10/joaquim-salarich-1816-1884-historiadors.html>. [Consulta el 04 d'octubre de 2014]

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (2010) [Consulta en línia]. “Conferència sobre el tema “El rei Martí i els banys” a l'Institut d'Estudis Catalans” a *Maresme Medieval. Bloc d'en Quim Graupera*, (diumenge, 14 febrer de 2010). <http://quimgraupera.blospot.com.es/2010/02/conferencia-sobre-el-tema-el-rei-marti.html>. [Consulta el 04 d'octubre de 2014]

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (2010). “Martí l'Humà i els banys. El termalisme a Catalunya durant l'edat mitjana” a *Lambard. Estudis d'art medieval. Volum XXI (2009- 2010)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic. Pàgs.79-97

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (2011). “Els monestirs del Baix Maresme. Una visió de conjunt.” a *Els monestirs medievals. IV Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. Revista Felibrejada*, núm. 93 (2011). Grup d'Història del Casal. Mataró.

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim (2014) [Consulta en línia]. “L'estada del rei Jaume II a Caldes d'Estrac (1318-1319)” a *Maresme Medieval. Bloc d'en Quim Graupera*, (dissabte, 15 març de 2014) . <http://quimgraupera.blospot.com.es/2014/03/lestada-del-rei-jaume-ii-caldes-destrac.html>. [Consulta el 04 d'octubre de 2014]

HUMET, Maria Victòria (2006). *Aigua termal i aigua de mar a Caldes d'Estrac, Caldes d'Estrac*, Caldes d'Estrac : Ajuntament de Caldes d'Estrac. (Aque Calda,3).

MARTÍNEZ FERRANDO, J.Ernesto (1948). *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales. (Estudios, IX).

MARTÍNEZ FERRANDO, J.Ernesto (1991). “Jaume II” a *Història de Catalunya. Biografies catalanes. Vol. 6: Els descendents de Pere el Gran*. Barcelona: Ed. Vicens Vives – El Observador. P.137-139

MARTINEZ FERRANDO,J.; VILAR BONET,M. (1953-1954). “La Cámara Real en el Reinado de Jaime II(1291-1327). Relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos” a *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. XI (1953-1954), p.144.

MC VAUGH, Michael R. (1993). *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the crown of Aragon (1285-1345)*. Cambridge: Cambridge University Press.

MIRET i SANS, Joaquim (1909). “Itinerario del rey Alfonso III de Catalunya IV de Aragón, el conquistador de Cerdeña” a *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras*, núm. 9 (1909)

PUIG PUIG, Sebastià (1929). *Episcopologio de la Sede Barcinonense. Apuntes para la historia de la iglesia de Barcelona y de sus preladados*. Barcelona: Biblioteca Balmes.

PONS i GURI, Josep Maria (1984). “Jurisdiccions compartides a la Catalunya baix-medieval”. *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Barcelona: Noguera, vol.III, p.120-121. Doc.1.

SALARICH, Joaquim (1882). *Apuntes para la història de Caldas de Estrach (vulgo) Caldetas*. Barcelona: La Renaixensa.